

היתרי שבות בשבת

א. הקדמה

...הם אמרו שלושה דברים: הוו מתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה.

(אבות א, א)

ועשו סייג לתורה - כענין שנאמר (ויקרא י"ח ל') "ושמרתם את משמרתי". כלומר, עשו משמרת למשמרת. והסייג הוא דבר גדול ומשובח לעשות סייג וגדר למצות לבל יוכל להיכשל בהם הירא את דבר ה'. לכן המקיים את דברי חז"ל שהם סייגים למצות של תורה חיבב היראה ממי שעושה המצוה עצמה, כי אין עשיית המצות הוכחה ליראה כמו השומר לסייגים שהוא נזהר מתחלה שלא יביא לידי פשיעה...

(פירוש רבינו יונה על אבות פרק א)

ידוע תדע כי יראת ה' יסוד המצות, שנאמר (דברים י, יב): "ועתה ישראל מה ה' א-להיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' א-להיך", ובזה ירצה ה' את ברואיו, כמו שנאמר (תהלים קמז, יא): "רוצה ה' את יראיו". ותקנות חכמים וגדריהם יסוד לדורך היראה, כי יעשו גדר והרחקה פן תגע יד אדם באיסור התורה, כבעל השדה אשר יעשה גדר לשדהו מאשר יקר בעיניו, כי ירא פן יכנסו בו בני אדם והיה למשלח שור ולמרמס שה, כענין שנאמר (ויקרא יח, ל): "ושמרתם את משמרתי" - עשו משמרת למשמרת. ורב הזהירות והגדר והרחקה מן האיסור הלא זה מעיקרי המורא, והמרבה להיזהר יגיע אל השכר הגדול, כענין שנאמר (תהלים יט, יב): "גם עבדך נזהר בהם בשמרם עקב רב". על כן אמרו: חביבים דברי סופרים יותר מיינה של תורה, כי גדריהם וגזרותיהם מעיקרי היראה.

(ספר שערי תשובה לרבינו יונה שער ג)

בבואנו לדון בנושא היתר איסורי חכמים בשבת, חשוב להקדים ולהציג את נקודת המוצא והתכלית של העיסוק בסוגיא. מתפללים אנו מדי חודש ב'תפילת רבי' לחיים 'שיש בהם יראת שמים ויראת חטא'. שמירת סייגי חכמים, אשר עשו משמרת למשמרתו של הקב"ה בתורתו, הינה הביטוי היסודי ביותר ליראת שמים המביאה לידי יראת חטא.

1. על פי מסכת ברכות דף ט"ז עמוד ב.

בבואנו לברר היתרים בדבריהם, ניגשים אנו מתוך אימה ויראה שלא ניכשל בדבר הלכה. אין אנו מחפשים, חלילה, דרכים לבטל או לעקוף את דבריהם, אלא לברר את גדרי גזירות חכמים וסייגיהם, שכן "הם אמרו והם אמרו", וכן "הפה שאסר הוא הפה שהתיר".

אף בסופו של הבירור, לא נותר לנו אלא להמשיך ולהתפלל, מתוך עבודתנו התורנית שבכל יום, ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד התורה, ל"חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים".

ב. יסודות ההיתרים באיסורי שבת

ישנו היתר פשוט לחלל שבת משום פיקוח נפש, אפילו בספק פיקוח נפש, ואפילו באיסורי דאורייתא, במידת הצורך. היתר זה נלמד במסכת יומא (פה, ב) מהפסוק: "אלה הדברים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" - "וחי בהם ולא שימות בהם". אכן, במספר מקומות בהלכות שבת מצאנו היתרים נוספים לעבור, בתנאים מסוימים, על איסורי דרבנן מטעמים שונים, כגון לצורך מצוה, צער, הפסד מרובה וחולי.

הוראת ההלכה למעשה מבוססת תמיד על עקרונות של דימוי מילתא למילתא, שכן המציאות משתנה באופן תדיר ואין כמעט מצב שדומה לחבירו, ועל אחת כמה וכמה להלכות שנכתבו בספרי ההלכה.

בחלק מספרי הפוסקים בדורות האחרונים, מוזכרים כללים שונים בהלכות שבת, אשר מגדירים, לכאורה, מתי מותר לעבור איסור דרבנן בשבת משום צורך שאיננו פיקוח נפש. מטרת מאמר זה לבחון האם אכן ניתן להוציא כללים מתוך המקרים שהובאו בספרי הפוסקים שבהם התירו איסורי דרבנן. במידה והדבר יעלה בידינו, על בסיס עקרונות אלה ניתן יהיה להרחיב ולפרט ביחס לשאלות המתחדשות, כיצד ניתן ליישם כללים אלה במציאות הצבאית הן להלכה והן למעשה.

מטרת מאמר זה להציג מגוון מן ההיתרים השונים שנאמרו בהלכה, שלא במקום פיקוח נפש, ולבחון האם ישנו עיקרון מסדר או עקרונות כלליים שניתן על פיהם להגדיר כללים של היתרי שבות בשבת. בכל מקרה, עצם עריכת ההיתרים השונים במרוכז, והבנת גדרו ההלכתי וטעמו של כל אחד מהם, מאפשרים לראות בסקירה אחת את מגוון האפשרויות העומדות בפני פוסק המבקש להתמודד עם מציאות מתחדשת הדורשת חתירה להוראת היתר לצורך כלשהו, ומתוך כך להוציא פסיקה שלימה יותר.

ביחס להיתרים השונים, מצאנו בדברי הפוסקים שימוש במספר מושגים כלליים שנועדו להסביר את הטעם להיתר בכל מקום מצד הצורך. נמנה כמה מהם: [1] מקום צער. [2] מקום הפסד. [3] חולה שאין בו סכנה. [4] צורך מצוה. [5] מצוה דרבים. [6] ניזקא דרבים. [7] צורך גדול. [8] הצלה ממונית.

במקביל למושגים אלה, השתמשו הפוסקים במושגים הלכתיים אשר תפקידם לאפיין את סוג האיסור² שהתירו הפוסקים בכל מקרה, כגון: [1] שבות דשבות. [2] שבות שאין בו מעשה. [3] שבות כלאחר יד. [4] שבות שאין בו סרך מלאכה. בסעיפי מאמר זה נדון בסוגי ההיתרים השונים, בהתאם לאופן שבו נכללו בשלחן ערוך בהלכות שבת. ננסה להקיף את ההיתרים 'מהקל לכבד', ולבחון אלו היתרים נאמרו ככללים בהלכות שבת, מאלו היתרים ניתן ללמוד עיקרון מרחיב, ואלו היתרים לא נאמרו אלא במציאויות מסוימות בלבד.

מצבי צורך בשבת

להלן מספר דוגמאות למצבי צורך המצויים במציאות הצבאית בשבת, שאינם כלולים בצרכי פיקוח נפש, אך מניעה מוחלטת של הטיפול בהם מפני קדושת השבת תגרום נזק או צער ואף פגיעה בתפקוד השוטף של היחידה:

- טלטול ציוד צבאי מוקצה ממקום למקום לשמירה ולהצלה מנזק.
 - כתיבה לצרכים מנהלתיים.
 - הדלקת תאורה וחימום מזון לסעודת שבת.
 - הדלקת מיזוג אוויר בתנאי חום וקור.
 - תקשורת טלפונית או סלולרית לצרכים מנהלתיים, ובתנאים מסויימים אף שימוש במכשירי קשר צבאיים (במידה ובכל המכשירים המכוונים לתדר יש רק נורות לד).
 - החזרת חיילים שאינם בכוננות לבסיסם.
 - הוצאת מזון בכרמלית והכנסתו.
- היתר מרכזי להתמודדות עם מצבי צורך בשבת שאין בהם פיקוח נפש הוא שימוש במי שאינו יהודי. לכן נפתח בבירור היתרי אמירה לנוכרי והנאה ממלאכת גוי שהובאו בפוסקים.

ג. מתי מותרת אמירה לנוכרי לעשות דבר האסור בשבת?

כבר במשניות במסכת שבת מצאנו התייחסויות נרחבות לנושא אמירה והנאה ממלאכת גוי בשבת. לצד האיסור לומר לנוכרי לכבות דליקה בשבת בפרק הששה עשר, בפרק העשרים וארבעה מצאנו היתר למי שהחשיך בדרך לתת את כיסו לנוכרי. כאמור, את בירור גדרי ההיתרים נתחיל מהקל אל הכבד, לכן נקדים ונעסוק באמירה לנוכרי באיסור דרבנן.

2. נקטנו בלשון כללית זו "סוג האיסור" ולא "רמת האיסור", משום שלא ברור אם נכון להגדיר את היחס בין איסורי דרבנן השונים שהתירו או לא התירו כיחס של רמת חומרה, שכן לא בכל מקום העדיפו חכמים להתיר את אותו סוג של איסור.

שיטת הרמב"ם בהיתר אמירה לנכרי באיסור דרבנן

היתר אמירה לנכרי באיסור דרבנן, המכונה 'שבות דשבות', הינו ההיתר המרכזי המופיע בהלכה בתור כלל בהלכות שבת. הראשון שניסח אותו בתור כלל שכזה היה הרמב"ם בהלכות שבת (ו, ט). כלל זה נפסק בשו"ע (שז, ה), שהעתיק את דברי הרמב"ם, והתיר אמירה לנכרי באיסור דרבנן בשלושה מקרים - מקצת חולי, צורך הרבה ומצווה:

דבר שאינו מלאכה ואין אסור לעשותו בשבת אלא משום שבות - מותר לישראל לומר לגוי לעשותו בשבת, והוא שיהיה שם מקצת חולי או יהיה צריך לדבר צורך הרבה או מפני מצוה.

איסור אמירה לנוכרי, שהותר במקרים אלה, מכיל שני מרכיבים: איסור הנאה ממלאכת גוי, שגזרו חז"ל כדי שלא תהיה השבת קלה בעיניו ויבוא לעשות מלאכה (משנה שבת טז, ח; רמב"ם שבת ו, א), ואיסור "ודבר דבר" - שלא יהיה דבורך בשבת כדבורך בחול (שבת קיג, א). אמנם, ישנם מקרים בהם התירו רק אחד מן המרכיבים של האיסור, אך בהלכה הנזכרת לא הוזכרה מגבלה באופן האמירה לנכרי.

המגיד משנה (רמב"ם שבת ו, ט) ציין שמקור הלכה זו הינו בסוגיית הגמרא בעירובין (סז, ב), העוסקת בתינוק שנשפכו המים החמים שבהם היו אמורים לרחוץ אותו לפני או אחרי המילה:

מוסכם מן הגאונים ז"ל שדוחין שבות דשבות לגבי אמירה לנכרי במכשירי מילה אף ע"פ שאין דוחין את השבת. ולמדו כן ממ"ש פ' הדר (עירובין דף סז) שמוותר לומר לנכרי להביא חמין לתינוק דרך מבוי שאינו מעורב וזה בהסכמה מהם ז"ל. ומכאן למד רבינו לכל המצות כולן. והנראה לי מלשון רבינו שהוא מפרש מעשה דפ' הדר שלא ביום מילה אלא קודם לה או אחריה הרבה. ואעפ"כ התירו משום צער התינוק שהחמין יפין לו ודברי הגאונים ז"ל בדין המילה כ"ש הוא.

בדבריו, מציע המ"מ שתי אפשרויות להבנת הרמב"ם בסוגיא בעירובין: היתר משום מצוות מילה שהרמב"ם לומד ממנו לכל המצוות, או היתר משום צער התינוק שהרמב"ם מכנה אותו 'מקצת חולי', שממנו אפשר ללמוד בקל וחומר למצוות מילה.³

3. אולם, לא ברור אם אפשר ללמוד לפי פרשנות זו היתר שבות דשבות לצורך מצווה אחרת.

בהלכה הבאה מדגים הרמב"ם את מצבי ההיתר (שבת ו, ל):

כיצד? אומר ישראל לגוי בשבת לעלות באילן או לשוט על פני המים כדי להביא לו שופר, או סבין למילה, או מביא לו מחצר לחצר שאין עירוב ביניהן? מים חמין להרחיץ בהם קטן ומצטער, וכן כל כיוצא בזה.

לסיכום: דברי הרמב"ם שנפסקו בשו"ע הם יסוד להתיר אמירה לנוכרי באיסור דרבנן בלבד במצבי צורך מוגבלים. הרמב"ם נתן דוגמאות של צורך מצווה ושל מקום צער, שכנראה נחשב 'מקצת חולי', אך לא הדגים והסביר מהו 'צורך הרבה'. בכל אופן, לאור שלושת המצבים שבהם כתב הרמב"ם שניתן להתיר אמירה לנוכרי באיסור דרבנן, נברר את שיטות הראשונים ופסיקת האחרונים למעשה ביחס לשלושה סוגים של צורך ברמות שונות: מצוה, חולי וצורך.

ד. מה התירו חכמים לצורך מצווה?

אמירה לנוכרי באיסור תורה לצורך מצווה - שיטת בעל העיטור

היתר אמירה לנוכרי לצורך מצווה הנלמד מהסוגיא בעירובין, הובא גם ברמ"א (או"ח שז, ה; רעו, ב), אלא שהרמ"א הביא גם את שיטת בה"ג ובעל העיטור, שלמדו את הסוגיא בעירובין באופן שונה מהרמב"ם, והתירו אמירה לגוי אף במלאכה דאורייתא:

י"א דמותר לומר לא"י להדליק לו נר לסעודת שבת, משום דסבירא ליה דמותר אמירה לא"י אפי' במלאכה גמורה במקום מצווה (ר"ן ס"פ ר"א דמילה בשם העיטור), שעל פי זה נהגו רבים להקל בדבר לצוות לא"י להדליק נרות לצורך סעודה, בפרט בסעודת חתונה או מילה, ואין מוחה בידם. ויש להחמיר במקום שאין צורך גדול, דהא רוב הפוסקים חולקים על סברא זו. וע"ל סי' ש"ז.

לשון הרמ"א מבלבלת לכאורה: מצד אחד כתב לגבי הנוהגים להקל "ואין מוחה בידם" - משמע שהדבר אסור, אלא ש"מוטב יהיו שוגגים ואל יהיו מזידיים", כפי שכתב המג"א במקום⁵ והביאו המשנ"ב. אולם, מצד שני כתב ש"יש להחמיר בדבר במקום שאין צורך גדול" - משמע שבמקום צורך גדול יש מקום להקל.

4. יש לציין שהשבותים שהזכיר הרמב"ם בהלכה זו כוללים אך ורק דברים שאין בהם מלאכה כלל: עליה באילן שאינה אלא גזירה שמא יתלוש, שיט בספינה שאינו אלא גזירה שמא יעשה חבית של שייטים והעברה מחצר לחצר אחרת ללא עירוב שאינה אלא הוצאה מרשות היחיד לרשות היחיד. לעומת זאת, אין כאן דוגמה למלאכה בשינוי או פחות מכשיעור, או אפילו לרשות דרבנן ככרמלית וכדו'.

5. ומקורו בדברי הב"ח בסימן ש"ז, שכתב על בעל העיטור: "ואינו נכון, דדעת יחיד היא כנגד כל הגדולים דאוסרים בזה, והנח להם לישראל - מוטב שיהו שוגגין ואל יהו מזידין". ועיי' פרי מגדים בסימן רע"ו שדן אם יש מקום לצרף בכל זאת דעת המתירים להתיר משום ספק ספיקא

מדברי המשנ"ב שם (ס"ק כה) בשם החיי אדם (כלל סב סעיף יא) נראה שמגדיר את המושג 'צורך גדול' שבדברי הרמ"א, כצורך 'מצווה דרבים'. וכתב שיש להיתר לומר לגוי לתקן עירוב שהתקלקל בשבת כדי שלא יבואו רבים לידי מכשול, אפילו אם לשם כך הגוי צריך לעשות מלאכה דאורייתא, משום שהוא לצורך 'מצווה דרבים'. להלן נדון האם היתר זה תקף ביחס לכל 'מצווה דרבים', או שיש לחלק בין הפרשה מאיסור למצוות עשה ובין דאורייתא לדרבנן.

ה. אמירה לנוכרי לצורך מילה ויישוב ארץ ישראל - שיטת בעלי התוספות והריב"ש

בסוגיא בעירובין מצאנו בדברי הראשונים גם שיטה המצמצמת את מסגרת ההיתר: לעומת שיטת הרמב"ם המרחיבה את ההיתר לצורך כל מצווה (לפחות באיסורי דרבנן), ישנם ראשונים שלמדו שהיתר שבות דאמירה לנוכרי במקום מצווה אינו אלא במקומות שנאמרו בפירוש בגמרא. לגבי סוגיית הגמרא בעירובין (סז, ב; סח, א), כתב בהגהות אשר"י:

ודוקא לצורך מצות מילה דהיא גופא דחיא שבת התירו אמירה לנוכרי, אבל לצורך מצוה אחרת כגון להביא ספר תורה לקרות בו - לא.⁶ ודוקא באיסורא דרבנן, אבל לומר לנוכרי לחמם לו חמין דאיסורא דאורייתא אפילו לצורך מילה לא התירו. אע"ג דהתירו לומר לנוכרי לכתוב שטר משום ישוב ארץ ישראל.

בהגהות אשר"י מתייחס בדבריו גם להיתר אמירה לנוכרי לכתוב בשבת לצורך רכישת בית בארץ ישראל, שמקורו בגמרא בגיטין (ח, ב). מקור דבריו בתוספות שם שכתבו: "אבל משום מצוה אחרת לא היינו מתירין". וסברו שגם מן הגמרא בעירובין אין ללמוד היתר שבות דשבות לצורך מצווה, וכלשונם: "ואין ללמוד מכאן היתר לומר לעובד כוכבים להביא ספר בשבת דרך כרמלית דלא דמי, דדוקא משום מילה דהיא גופא דחיא שבת". אולם, יש להעיר כי בדברי בעלי התוספות מצאנו הסבר לייחודיות ההיתר לצורך מילה, אך לא לייחודיות ההיתר לצורך יישוב ארץ ישראל.

יש לציין שגם מדברי הרמב"ם, שהביא את היתר אמירה לנוכרי לכתוב שטר לצורך ישוב ארץ ישראל (שבת ו, יא), מוכח שסובר שאין לדמות מצוה למצווה, שהרי לצורך שאר מצוות לא התיר אמירה אלא באיסור דרבנן, ורק בקניית בית בארץ ישראל התירו אמירה אף באיסור דאורייתא, משום ש"אמירה לגוי בשבת אסורה מדבריהם ומשום ישוב ארץ ישראל לא גזרו בדבר זה".

בזמן בין השמשות.

6. להלן נדון במקורות תנאים העוסקים בשאלה זו עצמה במסכת ערובין (צא, א).

בשו"ת הריב"ש (סימן שפז) ביאר מדוע לא ניתן ללמוד ממצוות ישוב ארץ ישראל לכל צורך מצוה:

והראיה שהביאו מכותבין עליו אונן - יש לדחותה: שאני ישוב ארץ ישראל שאינה מצוה לשעתה, אלא מצוה המתקיימת לעולם. ומצוה ותועלת לכל ישראל, שלא תשתקע ארץ קדושה ביד כותים⁷. ואפשר, שלפיכך יחדו להם בגמרא, מצוה זו, לומר: שאין מתירין כן בשאר המצות, ואין אומרים במצות: זו דומה לזו. שאין אנו יודעים מתן שכרן של מצות, שמצינו שהתירו שבות לגבי מת⁸, ולא התירו למילה, שהיא מצוה רבה, ומפורשת, ונכרתו עליה י"ג בריתות.

לסיכום: ביחס לאמירה לנוכרי באיסור דאורייתא, ראינו שיש מן האחרונים האשכנזים שכתבו שאפשר לסמוך למעשה על דעת בעל העיטור לצורך תיקון העירוב, משום שהוא 'מצווה דרבים'. אולם, כפי שראינו בהגהות אשר"י, לא התירו אמירה לנוכרי לצורך קריאה בתורה, אף שהיא 'מצווה דרבים'. נראה אולי להסביר שהתירו אמירה לנוכרי על מנת להפריש רבים מאיסור, אך לא התירו לצורך מצוות עשה של רבים. מוסכם לדעת רוב הפוסקים שגם היתר כתיבת השטר על בית בארץ ישראל אינו יכול להוות מקור לכל מצוה דרבים, כפי שהסביר הריב"ש, שזו מצווה ייחודית שיש לה משקל לאומי לדורות⁹.

אמירה לנוכרי משום ביזיון כתבי הקודש

מקור נוסף שבו מצאנו היתר אמירה מפורשת לנוכרי מובא בשו"ע בסימן של"ד (סעיף יח). שם התירו בשם הגאונים אמירה מפורשת לנוכרי להציל כתבי הקודש אפילו באיסור דאורייתא. מקור ההיתר בתשובה שהובאה בשיבולי הלקט על בסיס דעת רבי שמעון בפרק המוצא תפילין בעירובין (צז, ב) ש"אין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקודש". בבית יוסף הסביר שאף שאין הלכה כרבי שמעון לגבי כל שבות¹⁰, שבות של אמירה לנוכרי קל משבות שעושה ישראל בידים. על פי זה כתב המג"א: "דשבות דאמירה לעכו"ם שרי מפני ביזיון כתבי הקודש".

אמנם, הגר"א ציין כמקור להלכה זו את דין המשנה בשבת להציל כתבי הקודש אף לחצר שאינה מעורבת, שהוא היתר איסור דרבנן בידים ע"י ישראל, משום ביזיון כתבי הקודש, אך גם הוא עצמו פסק בסימן שני"ב שלא התירו כל שבות

7. כן כתבו גם הרמב"ן בחידושי למסכת שבת דף ק"ל עמוד ב, והריטב"א בחידושי לראש השנה דף ל"ב עמוד ב.

8. נראה שכוונתו לגמרא (שבת צד, ב), שהתירו הוצאת המת לכרמלית משום כבוד הבריות.

9. עוד יש לציין שהרמ"א בסימן ש"ו הי"א הוסיף תנאי בדין זה, שאינו מותר אלא בכתב שלהם, שאין בכתבתו אלא איסור דרבנן לשיטתו, ואם כן לא התירו אף לצורך זה אלא 'שבות דשבות' כשם שהתירו לצורך מצוות מילה (כך ביאר הגר"א את דבריו).

10. ראה שלחן ערוך (או"ח, שנב) שפסקו כרבי יהודה ולא כרבי שמעון, ולא התירו לגלול את הספר חזרה לרה"י מכרמלית אלא כשאגדו בידו.

משום ביזיון כתבי הקודש. עוד יש לציין שבשו"ת מנחת יצחק (ח"א, סימן יז) כתב שנראה מן המקורות שבביזיון כתבי הקודש יש איסור דאורייתא, וזהו טעמו של ר"ש שאמר ש"אין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקודש". לעיקרון זה מסכים גם רבי יהודה, ואף על פי כן איננו מתיר משום כך כל איסור דרבנן.

לסיכום: על אף שישנם בגמרא דעות המרחיבות את ההיתר של איסורי דרבנן לצורך הצלת כתבי הקודש, האיסור דרבנן היחיד שהותר למעשה ככלל משום ביזיון כתבי הקודש הינו איסור אמירה לנוכרי.

ה. שבות ואמירה לנוכרי לצורך חולה שאין בו סכנה

בשולחן ערוך (אורח חיים שכח, יז) הובא היתר לעבור על שבות באופנים מסויימים לצורך חולה שאין בו סכנה:

חולה שנפל מחמת חליו למשכב ואין בו סכנה, הגה: או שיש לו מיחוש שמצטער וחלה ממנו כל גופו שאז אף על פי שהולך כנפל למשכב דמי (המגיד פ"ב), אומרים לא"י לעשות לו רפואה, אבל אין מחללין עליו את השבת באיסור דאורייתא, אפילו יש בו סכנת אבר; ולחלל עליו ישראל באיסור דרבנן בידיים, יש מתירים אפילו אין בו סכנת אבר; ויש אומרים שאם יש בו סכנת אבר עושין ואם אין בו סכנת אבר אין עושין; ויש אומרים שאם אין בו סכנת אבר עושין בשינוי, ואם יש בו סכנת אבר עושין בלא שינוי; ויש אומרים אפי' יש בו סכנת אבר אין עושין לו דבר שהוא נסמך למלאכה דאורייתא, ודברים שאין בהם סמך מלאכה עושין אפילו אין בו סכנת אבר; ודברי הסברא השלישית נראין. הגה: מותר לומר לא"י לעשות תבשיל לקטן שאין לו מה לאכול, דסתם צרכי קטן כחולה שאין בו סכנה דמי (ר' ירוחם נ"ב ח"ט ורמב"ן ורשב"א). וכל שאסור לעשות ע"י ישראל, אפי' ע"י החולה בעצמו אסור.

השו"ע הכריע להתיר איסור דרבנן עבור חולה שאין בו סכנה בשלושה אופנים ביחס לשתי רמות חולי שונות:

- א. מלאכה דאורייתא ע"י גוי לצורך חולה שאין בו סכנה.¹¹
- ב. עשיית איסור דרבנן בשינוי ע"י ישראל עבור חולה שאין בו סכנה.¹²
- ג. עשיית איסור דרבנן כדרכו ע"י ישראל עבור חולה שיש בו סכנת אבר.¹³

11. מפורש בגמרא שבת (קכט, א): "כדרב עולא בריה דרב עילאי דאמר: כל צרכי חולה נעשים ע"י ארמאי בשבת, וכדרב המנונא, דאמר רב המנונא: דבר שאין בו סכנה - אומר לנוכרי ועושה".

12. כשיטת הרמב"ן בתורת האדם בביאור דין 'גונח יונק חלב בשבת', שהובאה בר"ן שבת (פרק חבית ד"ה 'גרסינן בכתובות'). דלא כסברא שכתב הר"ן שם שלא התירו אלא כגון זה בדבר שאי אפשר ע"י גוי.

13. כשיטת הרמב"ן בתורת האדם ד"ה 'והכין פירוקא' ביחס לגמרא בדין עין שמרדה (עבודה זרה

הרמ"א הוסיף גדר שלישי של היתר, המקביל לחולה שאין בו סכנה, והוא **צרכי קטן**. הרמ"א הזכיר היתר אמירה לנוכרי לצורך הכנת אוכל לקטן, והמג"א הביא גם היתר להאכילו מוקצה בידיים.

הגר"א ציין שמקור היתר זה הינו מדין המשנה (שבת קמא, ב): 'נוטל אדם את בנו והאבן בידו', ששם בגמרא העמידו דין זה ב"תינוק שיש לו געגועין על אביו", ופירש רש"י: "לא העמידו טלטול שלא בידיים במקום סכנה, ואע"ג דלאו סכנת נפש גמורה אלא **סכנת חולי**". אם כן, גדר ההיתר של צרכי קטן הוא במקום **סכנת חולי**. כלומר, לצורך קטן התירו איסור דרבנן לא רק כאשר הוא כבר חולה, אלא גם כדי שלא יחלה.

הגר"א דקדק שבגמרא מדובר בהיתר טלטול מוקצה שלא בידיים, שהוא איסור דרבנן בשינוי ע"י ישראל. בהתאם לכך קטן הוא ברמה של חולה שאין בו סכנה, שהתירו עבורו אמירה לנוכרי באיסור דאורייתא.

על מה שנאמר בסימן שכ"ח יש להוסיף, לפי דברי הרמב"ם והשו"ע בסימן ש"ז שהובאו לעיל, שישנו גדר רביעי של היתר, והוא מקצת חולי, אשר בו התירו שבות בלבד ע"י אמירה לנוכרי.

אמנם, לפי דברי הראב"ד היתר זה הינו מרחיק לכת יותר, שכן על דברי הרמב"ם הנ"ל בפרק ו' (הלכה ט) השיג הראב"ד:

א"א: אם היה **מקצת חולי הוא עצמו עושה**, שהרי גונח יונק חלב בשבת (כתובות ס), וכן אמרו: (שבת קמח) הלכה מחזירין את השבר, וכן אמרו (כתובות ס): **במקום הפסד כגון צינור שעלו בו קשקשין ממעכן ברגלו**.

ובכן, לכאורה, שיטת הראב"ד היא, שבמקום מקצת חולי ובמקום הפסד - מותר לעשות איסור שבות בידי ישראל. ניתן להציע שתי אפשרויות בהסבר שיטתו:

א. הראב"ד סובר שאין חילוק בין חולה שאין בו סכנה למקצת חולי. כמו כן, לא ניכר בדבריו שמבחין בין איסור דרבנן רגיל לאיסור דרבנן בשינוי.

ב. הראב"ד סובר שגדר איסור דרבנן בשינוי קל יותר, ולכן אפשר להקל בו גם במקצת חולי. אמנם, אין זה ניכר מתוך דבריו, אך שתיים מן הראיות שהביא עוסקות במלאכה כלאחר יד.

על דברי הראב"ד השיב המגיד משנה:

וכל אלו שכתב כבר נתבארו בדברי רבינו.

שנים מן המקורות שציין הראב"ד אכן הובאו בהלכות הרמב"ם:

בפרק כ"א (הלכה יד) הביא הרמב"ם את דין גונח, והסביר שהתירו מפרק כלאחר יד משום צער אפילו שאין בו סכנה. יתכן שיש להבינו כפי שהסביר הר"ן בפרק

כת, ב), שהיא סכנת עיוורון, ולא גרס שם בסוגיא 'ומתה', וכן ביחס לגמרא בדין 'מחזירין את השבר' (שבת קמח, א), דלא כמי שפירש שאין בהחזרת השבר סרך מלאכה.

חבית, שמדובר בהיתר ייחודי, כיון שלא ניתן לעשות רפואה זו ע"י גוי. הרמב"ן בתורת האדם בשער המיחוש, שכמותו פסק בשו"ע שהבאנו לעיל, הסביר שניתן ללמוד מכאן היתר עקרוני עבור חולה שאין בו סכנה דווקא במלאכה הנעשית בשינוי:

מיחוש שאדם חולה ממנו ונופל למשכב ואין בו סכנה - התירו בו שבות שאין בו מעשה, דהיינו אמירה לגוי. וכן התירו בו שבות דמלאכה הנעשית בשנוי.

כאשר הביא הרמב"ם את דין החזרת השבר (שבת ב, י), הסביר שהתירו לעשות לחולה שאין בו סכנה ע"י ישראל דברים שאין בהם מלאכה. נחלקו נושאי הכלים בביאור דבריו:

המגיד משנה ביאר, שלדעת הרמב"ם מותר לעשות כל איסור דרבנן עבור חולה שאין בו סכנה במידה וחלה בכל גופו. אך אם חלה רק באבר אחד - אין היתר לעשות אלא ע"י גוי.¹⁴

הכסף משנה חלק על הבנת המ"מ ולא קיבל את החילוק בין חולי הכולל כל הגוף לחולי של אבר אחד. לכן ביאר שהרמב"ם לא התיר שבות הנעשה ע"י ישראל אלא בדברים "שאינן להם עיקר מלאכה שהם נסמכים עליה". בשו"ע בסימן שכ"ח שהובא לעיל כינה סוג שבות זה: "שאינן בו סרך מלאכה".

לעומת זאת, הרמב"ן בתורת האדם, שכאמור, כמותו פסק השו"ע, הסביר שדווקא בהחזרת שבר הקלו יותר, משום שיש לו גדר של סכנת אבר:

אבל חולי שיש בו סכנת אבר אחד, אף על פי שאין הנשמה תלויה בו - התירו בו כל שבות שבעולם. וזהו שאמרו: הלכה מחזירין את השבר בשבת מפני שהוא סכנת ביטול אותו אבר שנשבר.

לסיכום: היתר אמירה לנכרי לצורך חולה שאין בו סכנה, וכל שכן בפגיעה שיש בה סכנת אבר, הינו ההיתר הפשוט ביותר, והתירו לעשות באמצעותו אפילו מלאכה דאורייתא. בבתי חולים המתנהלים עפ"י ההלכה מסתמכים בעיקר על היתר זה לצורך תפעול המערכת המנהלתית של בתי החולים והטיפול בשבת בחולים שאין בהם סכנה. אולם, בצבא, ובכלל המערכות במדינת ישראל, שרובה יהודים, קיים קושי להגדיר שיטה זו כבריית המחדל לתפעול המערך הרפואי בשבת. מאידך, לא מצאנו היתר לחילול שבת באיסור דאורייתא אלא בספק פיקוח נפש, ובכל מקרה של צער וחשש נזק, גדול ככל שיהיה, לא הותרו בשבת ע"י ישראל אלא איסורי דרבנן. לצורך כך נדרש פיתוח של אמצעים רפואיים וטכניים שהשימוש בהם אינו כרוך אלא באיסורי דרבנן, כגון עט שבת ומכשירי 'גרמא' למיניהם. על דרך זו, הגדרת הכתיבה במחשב כאיסור דרבנן הינה

14. לפי זה צריך לומר ששבר גורם לחולי כל הגוף.

משמעותית מאוד להיתר השימוש במערכת ה-CPR בשבת. אולם, עדיין לא יוצא מכך היתר גורף, כיון שכפי שראינו, איסור דרבנן ע"י ישראל הותר רק בשינוי, פרט למקום של סכנת אבר. אמנם, במקום שבו ישנה סכנה לנזק בלתי הפיך לחולה שניתן להגדירו כסכנת אבר, רשאי הגורם הנדרש לתת מענה רפואי להתנהל כדרכו בכל מה שכרוך באיסורי דרבנן בלבד.¹⁵

ו. מה התירו במקום צורך

היתר אמירה לנכרי במקום הפסד

כאמור, בשו"ע (או"ח שז, ה) פסק את דברי הרמב"ם שהתיר אמירה לנכרי בשלושה מצבים:

דבר שאינו מלאכה ואין אסור לעשותו בשבת אלא משום שבות - מותר לישראל לומר לגוי לעשותו בשבת, והוא שיהיה שם מקצת חולי או יהיה צריך לדבר צורך הרבה או מפני מצוה.

אם כן, במקום צורך מותרת אמירה מפורשת לנוכרי לעשות איסור דרבנן. בהמשך הסימן בשו"ע (או"ח שז, יט), הביא היתר נוסף לקרוא לגוי במקום הפסד ממוני, אך שם אינו מתיר אמירה מפורשת להציל, אלא בלשון רמז בלבד - "כל המציל אינו מפסיד", והסבירו האחרונים שזה משום שמדובר גם במצב שנדרשת עשיית מלאכה דאורייתא לצורך ההצלה ע"י הגוי. השו"ע עצמו מציין שמקור הלכה זו הוא מדין דליקה (או"ח שלד, כו), על בסיס הגמרא במסכת שבת דף קכ"א עמוד א': 'אמר רבי אמי: בדליקה התירו לומר: 'כל המכבה אינו מפסיד'. גם בסימן של"ד בסוף הסעיף כתב שהדבר מותר ביכל כיוצא בזה בהיזק הבא פתאום'.¹⁶

האחרונים הסבירו שיסוד ההיתר בשני המקרים הוא "מתוך שאדם בהול על ממונו - אי לא שרית ליה, אתי לעשות איסור בידיים". כלומר, מדובר בצורך כזה שחכמים הבינו שאין ברירה אלא להקל בו, כדי שאנשים לא יכשלו באיסורים חמורים יותר.

15. בדברים אלה אין אנו מתייחסים למשקל ההלכתי של התנהלות מערכת ציבורית בשבת, שבתנאים מסויימים ניתן להגדירה כ'היזקא דרביס' וכדו' שלמדנו במסכת שבת דף מ"ב עמוד א, שלדעת חלק מן הראשונים הרחיבו לגביו את היתרי איסורי דרבנן בשבת.

16. יש להעיר שביחס ל'היזק הבא פתאום' מצאנו סברות מנוגדות: הסברא להקל, כאמור, הינה דווקא באמירה לגוי שלא בדרך ציווי. מאידך, הר"ן בפרק מי שהחשיך כתב שדווקא החמירו יותר בהיזק הבא פתאום להגביל את אפשרויות ההצלה אף בדברים המותרים, משום החשש שמתוך שאדם בהול להציל יבוא לעשות איסור דאורייתא, ודווקא בהפסד שאינו בא פתאום התירו חכמים לפעמים איסור דרבנן.

לאור זאת, יש להעיר כי צריך עיון אם ניתן להשתמש בהיתר זה של הצלה ע"י נוכרי במקום הפסד, כאשר אין מדובר בהפסד אישי, אלא ברכוש ציבורי, שאין אדם מסוים שבהכרח בהול עליו. כמו כן, קצת קשה לומר שניתן ליישם היתר זה במקום הפסד, שאינו מסוג 'הפסד הבא פתאום', אלא בעיה מערכתית ידועה ומוכרת מראש שקיימת במסגרת הפעילות הצבאית או הציבורית. מסתבר שסעיף זה אינו יכול להוות בסיס להתנהלות מערכתית מתוכננת, אלא להתמודדות עם מצבים בלתי צפויים בלבד.

עשיית איסור דרבנן ע"י ישראל במקום הפסד

דין צינור שעלו בו עשבים לא הובא בפירוש ברמב"ם, אך הובא בטור ובשולחן ערוך אורח חיים (או"ח שלו, ט):

צנור המקלח מים מן הגג שעלו בו קשים ועשבים שסותמים ומעכבים קילוחו ומימיו יוצאים ומתפשטים בגג ודולפים לבית, ממעכן ברגליו בצנעה, דכיון דמתקן על ידי שינוי הוא, שאינו עושה אלא ברגליו, במקום פסידא לא גזרו רבנן.

כאמור, מקור היתר זה הוא ממסכת כתובות (ס, א). שם כתבו התוס' שהטעם שהתירו לעשות פעולה זו בצנעה ולא אמרו שכל שאסור מפני מראית עין אפילו בחדרי חדרים אסור, משום שאין כלל זה אמור אלא בדבר שנאסר משום חשד מלאכה דאורייתא, אך כאן בכל מקרה ניכר שאינו עושה אלא איסור דרבנן של מלאכה כלאחר יד. הר"ן כתב שאין כאן באמת חשש מראית עין, כיון שהרואה יסבור שמותר מלאכה כלאחר יד במקום הפסד שכזה, וזו הרי הסברא הנכונה. לכן כתב שאפשר שאם אינו יכול לעשות זאת בצנעה מותר לעשות זאת גם בפרהסיא, ודין הגמרא לעשות בצנעה הינו רק לכתחילה, כנראה, כדי למנוע פגיעה בכבוד השבת.

החיי אדם (כלל סב, סעיף ה) למד מדין זה כלל לכל מקום הפסד, שמלאכה דרבנן כלאחר יד בצנעה מותרת:

וגדולה מזה התירו במקום הפסד, דמותר לישראל לעשות מלאכה דרבנן כלאחר יד, דהיינו על ידי שינוי. ודוקא בצנעה, במקום שאין רואין אותו. אבל בפרהסיא או במקום רואין, אסור לישראל עצמו אפילו בשבות כלאחר יד, דאף על גב דכל שאסור מפני מראית העין אפילו בחדרי חדרים אסור, דוקא בדבר שאם יראו יחשדוהו שעושה איסור דאורייתא. אבל בדרבנן, מותר בצנעה.¹⁷

¹⁷ יש לדון מה פירוש הביטוי 'מלאכה דרבנן כלאחר יד' האם פתיחת הצינור כדרכו הינה מלאכה דאורייתא, או שמדובר באיסור דרבנן, דהיינו שבות דשבות? מלשון החיי אדם לא ברור אם מתיר רק שבות דשבות במקום הפסד או שבות של מלאכה גמורה שנעשה כלאחר יד.

אולם, נראה שהחיי אדם הינו יחיד בהבנת הלכה זו כהיתר כללי, ועפ"י דברי הראשונים והפוסקים יש להציב מספר סייגים להיתר זה:

שיטת המאירי - מדובר בהיתר ייחודי מבחינת אופן עשיית הפעולה

בבית הבחירה למאירי (שבת קל, א) ציין דין זה, אך בהסתייגות:

מצינו שהתירו שבות הנעשה על ידי ישראל במקום פסידא, כגון צנור שעלו בו קשקשים שהתירו למעכן ברגלו, אלא שהוא דבר שאינו ניכר כלל.

לדבריו, מדובר בהיתר ייחודי לדבר שאינו ניכר כלל. ונראה שכוונתו על פי מה שכתב במסכת עירובין (סז, ב) בביאור היתר זה: 'דבר הנעשה כלאחר יד ואינו נראה כמלאכה'. כלומר, מדובר בשינוי שמוציא את הפעולה מכלל דמיון למלאכה שמצידה היה מקום לאסור אותה. במקרה זה היה מדובר במלאכת בונה, שמיעוד ברגלו אינו נראה כלל כשבותי שלה.

שיטת הריב"ש - מדובר בהיתר ייחודי למקרה מיוחד

בשו"ת הריב"ש (סימן שפז), בהסבר דין צינור, השתמש גם בלשון המאירי וגם בכלל של הרמב"ן בדין 'גונח':

כיון דלא מינכרא מלתא, קליש אסורא טובא, ולא גזרו במקום פסידא: דכל כלאחר יד, קיל להו לרבנן טובא...

לכאורה, פתח בטעם של המאירי 'דלא מינכרא מילתא', ולאחר מכן נראה שכתב כרמב"ן, שניתן להקל בעשיית מלאכה 'כלאחר יד', אך מטרתו המוצהרת של הריב"ש בתשובה זו היא לדחות את הסברא שהתירו שבות דשבות לצורך כל מצווה או כל הפסד, וכך כתב בהמשך דבריו:

ונשוב לענין הנדון שטוען העובר שהותרה לו שבות, אפילו דמלאכה, משום פסידא. והבל יפצה פיהו! אין צריך לומר לדברי האוסר בשאר המצוות, אלא אפילו לדברי המתיר במקום מצוה, במקום פסידא לא שרינן. ואפי' שבות דשבות נמי, במקום פסידא לא שרינן; וכבוי דליקה יוכיח... ולא מבעיא אמירה בשבת; אלא אפי' לומר לו בחול שיעשה בשבת - לא שרי, ואפילו במקום פסידא.

לאור דברים אלה לא נותר לנו אלא להבין שהריב"ש מפרש את דין צינור כהיתר ייחודי לא רק מצד הפעולה, אלא גם מצד המקרה עצמו. ומסתבר שבאמת לא ניתן לדמות את כל אופני ההפסד זה לזה, והמציאות של צינור שעלו בו עשבים היא מציאות חריגה, אשר ההיתר בה מבוסס על כך שאי אפשר לדרוש מאדם לשבת בבית כאשר גגו דולף לתוך הבית ונגרם נזק לדירתו ולרכושו.

שיטת 'ערוך השלחן' - הצנעה הינה תנאי מחייב להיתר

בניגוד לדברי הר"ן שהוזכרו לעיל,¹⁸ בספר ערוך השולחן (אורח חיים שלד, יב) הסביר שהצנעה הינה תנאי הכרחי להיתר, על מנת להסביר את החילוק בין דין זה לדין כיבוי שריפה, שבו החמירו:

זהו משום שהדבר נעשה בצניעה ולא בכיבוי שריפה שהוא בפרהסיא [ר"ן בפ' חביות ע"ש היטב] ואם נמצא עוד דוגמות שהתירו זהו הכל בצניעה.

שיטת הרשב"א והגהות מרדכי - לא התירו אלא מחשש שמא יעבור על איסור חמור יותר

בהמשך סימן של"ד מנסה בערוך השלחן להסביר את הסתירות בדברי חז"ל, שבמקומות מסוימים התירו דברים משום שאדם בהול על ממונו, ואילו במקומות אחרים אסרו דווקא מאותה סיבה שאדם בהול על ממונו, או שבחלק מהמקומות התירו באופן מוגבל בלבד. העיקרון העולה מדבריו הוא, שכל מקום שבו התירו חכמים איסור דרבנן משום הצלה, אין זה אלא משום חשש שאם לא יתירו את האיסור יבוא האדם לעשות איסור חמור יותר. יסוד זה מופיע בדברי רבים מן הראשונים, וציין לחלקם המג"א (סימן שז, ס"ק ז).

בהגהות מרדכי (פרק במה טומנין סימן תנח) כתב כלל לכל המקרים שהתירו משום הפסד:

דכולהו דשרינן במקום פסידא - היינו טעמא, דאי לא שרית ליה איסור זוטא, יבוא לעשות איסור רבה... אבל לעניין כיבוי הסברא הפוכה... שהאש דרכה להבהיל לכל בעלי הממון כשהוא מתקרב...

עיקרון זה בביאור היתרי חכמים בשבת, בא לידי ביטוי חזק בדברי הרשב"א בתשובות (חלק ד, סימן רעז), שהתייחס להיתר טלטול מוקצה למי שהחשיך בדרך בשבת (קנג, ב):

דהכא, לאו משום הפסד התירו לו לטלטלו ולהעבירו פחות פחות מארבע אמות. אלא במקום שאם לא נתיר לו כן, אינו מעמיד עצמו על ממונו, ואתו לידי איסור דאורייתא. ותדע לך, שהרי אמרו (שבת קנג): הגיע לחצר החיצונה - נוטל כלים הניטלין בשבת, ושאינן ניטלים מתיר חבלי השקין והן נופלין מאליהן. ואמרי' בגמ', דאפי' בשליפי רברבי דקרני דאומנא, דהוי הפסד גדולה, לא חששו ומאבדן ביד, ואף על פי שעד עכשיו התרתי לו בהדיא בעודו בדרך. דאלמא: שמעינן מינה שלא התירו לו כלל משום

¹⁸ שאין בעיה של מראית עין בהיתר מלאכה כלאחר יד במקום הפסד בצניור שעלו בו עשבים. יש להעיר כי ערוך השולחן עצמו מציין את דברי הר"ן כמקור לשיטתו, ולא זכיתי להבין כיצד יכול להתעלם מדבריו המפורשים שם, שהצניעה איננה תנאי מעכב בהיתר.

הפסד ממון, אלא משום שהוא במקום שהוא קרוב לבא לידי איסורא דאורייתא. אבל במתיירא מפני לסטים, מאי איכא? אי לא שרית ליה, אתי לידי טלטול. אטו כדי שלא יבא לידי טלטול, מי שרינן ליה טלטול? הלכך, לא שרינן ליה כלל, ע"כ. ובמקומי אני עומד, לאסור.

שיטת המגן אברהם - ההיתר למקום הפסד גדול בלבד

בשולחן ערוך הרב (אורח חיים שז, יב) ניסה להגדיר את היתר אמירה לנוכרי באיסור דרבנן משום צורך הרבה, ולאחר מכן להוציא כלל מדין צינור שעלו בו עשבים:

ויש אומרים שהוא הדין במקום הפסד לא גזרו על שבות, כגון לטלטל ע"י נכרי סחורה מוקצה הנפסדת ע"י גשמים (ואפילו להביאה לבית דרך כרמלית אם אי אפשר בענין אחר). ויש לסמוך על דבריהם במקום הפסד גדול (והוא הדין לצורך גדול אף על פי שלא שייך שם הפסד). וכל זה בדבר שעושה אותו הנכרי בשבת כדרך שהוא עושה בחול. אבל דבר שמשנה בעשייתו מדרך החול, אף על פי שהוא שבות גמור, מותר לעשותו אפילו ע"י ישראל במקום צער, כמ"ש בסימן שכ"ח. ויש אומרים שהוא הדין במקום הפסד. ויש לסמוך על דבריהם במקום הפסד גדול (עיין סימן של"ו):

אדמו"ר הזקן מסייג את היתר שבות דשבות ע"י גוי למקום הפסד גדול וצורך גדול. לאחר מכן הוא משתמש בפירושו של הרמב"ן לדין צינור שעלו בו עשבים, ומסייג גם אותו למקום הפסד גדול.

נראה שדבריו מבוססים על מסקנת המגן אברהם (סימן שז, ס"ק ז), אשר לאחר שהביא את שיטות הראשונים בביאור היתרי שבות במקום הפסד, שרובם הסבירו מדוע אין ללמוד ממקרה למקרה אחר, כתב:

נ"ל דבמקום הפסד גדול יש להתיר שבות ע"י עכו"ם אפי' כדרכו ושבות ע"י ישראל שלא כדרכו, אבל בלא"ה אין להקל כלל, עסי"ט:19

מסקנת המג"א להתיר במקום הפסד גדול ע"י גוי מתבססת על שיטת הרמב"ם שהובאה בשו"ע בסימן ש"ז, ומסקנתו להתיר ע"י ישראל שלא כדרכו מתבססת על דין צינור שעלו בו עשבים לפי שיטת הרמב"ן, שנפסקה ע"י השו"ע בפירוש בדין חולה שאין בו סכנה בסימן שכ"ח.

19. בפמ"ג מסביר שההפניה לסעיף יט היא על מנת לציין שקיים היתר נוסף של אמירה לנוכרי בהפסד הבא פתאום (אך לא בדרך ציווי, כפי שדקדקנו לעיל). ואף שהרשב"א חלק גם על היתר זה, הכריע הבי"י ש"כיון דאיסורא דרבנן הוא, כדאי הם הלכות גדולות והרא"ש לסמוך עליהם.

שיטת הרשב"א - אין מדמים שבותים זה לזה

הרשב"א כתב שאין ללמוד כללים בהיתרי שבות בשבת. עיקרון זה עולה מדבריו בשתי תשובות (חלק א סימן רצז; שם סימן תשט):

עוד תדע, שאין אומרים בשבותין זה דומה לזה, ואין לנו בהם אלא מה שהתירו בפירוש. שהרי לעתים מתירין אותם מחמת דבר אחר שיראה קל. שמעלה וכותב בערכאות של גוים משום קניית בית בארץ ישראל. ולעתים מעמידין אותם אפילו במקום כרת החמור כהזאה ואזמל.

כלל זה כתבו גם הרמב"ן והמגיד משנה, והוא מתאים לדברים שראינו לעיל בשו"ת הריב"ש.

בביאור כלל זה כתב החזו"א (או"ח נו, ד):

כוונתם דחז"ל שקלו דבר שיכול לגרום זלזול בשמירת שבת והעמידו דבריהם אף במקום כרת, ודבר שהתירו יותר מתקבל לבני אדם הקילו ואנן לא בקיאין בדבר. אי נמי, שהתירו שבות משום קיום המצווה, ואנן לא בקיאין במשקל המצוות... ואפשר דשבות דמיעוץ ברגלו קיל טפי ולא מחזי לאינשי כמלאכה, אי נמי שקלו שלא להחמיר על הציבור יותר מדאי. ומיהו הר"ן פרק חבית כתב לחלק בין שבות ע"י שינוי לשאר שבות. ומ"מ מסתבר שאין כל השינויין שווין ואין למדין זה מזה... ואפשר דלא אמרה הר"ן למעשה אלא דרך שינויא, כיון דהרמב"ן והרשב"א תפשו בפשיטות שאין למדין מצינור שעלו בו קשקשין למקום אחר.

והביא ראייה מכך שלא העלו בגמרא ובפוסקים כלל את האופציה של הוצאה בשינוי אפילו לצורך מילה, שמכך יש להוכיח לפחות שאין עשיית מלאכה בשינוי קלה מאמירה לנוכרי, ואף לא כמוה.

שיטת הרמב"ם - דין צינור שעלו בו עשבים' לא נפסק להלכה

כאמור, הרמב"ם לא הביא את דין צינור שעלו בו עשבים. המ"מ והכס"מ לא העירו על השמטה זו ביחס להשגת הראב"ד, אולם הרב יוסף קאפח כתב שנראה שהרמב"ם דחה דין זה מהלכה, כיון שהיתר זה הותנה בעשייה 'בצנעה', והרי נפסק להלכה ש"כל דבר שאסרו חכמים מפני מראית עין - אפילו בחדרי חדרים אסור". גם בספר 'יד פשוטה' של הרב נחום רבינוביץ' כתב שמן ההשמטה נראה שהרמב"ם לא פסק דין זה.

לסיכום: על אף דברי חלק מן האחרונים, אין בדין צינור שעלו בו עשבים מקור להתיר באופן גורף עשיית מלאכה בשינוי במקום הפסד. נראה גם שקשה להגדיר את הגבולות לשימוש בהיתר, שכן הרמב"ם השמיט אותו ורוב הראשונים הסבירו שמדובר בהיתר ייחודי הן מבחינת האופן שבו התירו לבצע את הפעולה,

והדרישות הנלוות, והן מבחינת הצורך שמדובר עליו, שיתכן ששייך להיתרים שנועדו להציל את האדם מלעבור איסורים חמורים יותר.

עם זאת, כאשר אנו עומדים במצבים שאינם נדירים מאוד במציאות הצבאית, שבהם על אף שאין מדובר בפיקוח נפש, קיים הכרח למצוא אופן שיאפשר למנוע נזק או הפסד משמעותי וכן למנוע חילול שבת חמור יותר - נראה שניתן להסתמך על דברי המג"א, אדמו"ר הזקן וה'חיי אדם'. במקרים אלה יש להורות לבצע את המלאכה הנדרשת אך ורק בשינוי משמעותי, אשר משנה את איכות הפעולה ומוציא אותה מגדר מלאכה,²⁰ וכן בתנאי שהפעולה תבצע בצנעה באופן שאין ניכר כלפי חוץ שמדובר בפעולה של מלאכה בשבת.

אולם, ישנם מקרים בהם יהיה קשה להגדיר את איכות השינוי נדרשת על מנת ליישם את ההיתר, כגון: איזו הוצאה בשינוי או כיבוי בעירה בשינוי עומד בקריטריונים של הלכה זו, והאם בכלל ניתן לעשותם בצנעה?²¹

ז. היתר תלתא דרבנן

בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, הרשויות חייבו להסתובב עם תעודת זהות, ואדם שהיה נתפס ללא התעודה היה עלול להילקח למאסר וכן להיות מוכה ע"י כוחות הביטחון. בשו"ת מהר"ש ענגיל (ח"ג, סימן מג) נשאל אם ניתן להתיר יציאה לבית הכנסת ולמקווה עם תעודת זהות.

מסקנתו היתה שיש להתיר לצאת עם התעודה בשינוי לצורך מצווה, משום שמדובר ב'תלתא דרבנן' - שלושה איסורים שאינם אלא מדרבנן, אשר רק בצירופם הפעולה אסורה. במקרה הנדון אצלו טענתו היתה שאם יניח את התעודה בכובעו, תהיה זו הוצאה בשינוי לרשות הרבים דרבנן (כרמלית - כיון שאין במקום ששים ריבוא בכל יום), וההוצאה עצמה נחשבת כמלאכה שאינה צריכה לגופה, כיון שמצד עצמו אינו צריך לתעודה בחוץ, אלא רק כיון שהוא רוצה לצאת הוא נאלץ להוציא את התעודה יחד אתו.

בנדון של המהר"ש ענגיל ניתן להתווכח עם דבריו, הן ביחס להגדרת ההוצאה כמלאכה שאינה צריכה לגופה²² והן בהגדרת רשות הרבים המצויה ככרמלית. מכל

20. נראה שלא רק שאין די בשינוי בין ימין לשמאל (שביחס אליו יש ספק אם נחשב בכלל שינוי בכל המלאכות פרט לכתיבה), אלא גם עשייה בגב היד וכדו' אינה דומה למה שהתירו חכמים, ורק עשייה ברגלו או בגופו באופן שאינו נראה כעושה מלאכה יכולה להיחשב בכלל 'כלאחר יד' שהוא קל יותר משאר איסורי דרבנן.

21. ונראה שהעובדה שלא הוזכרה אפשרות זו הן לגבי הוצאה והן לגבי כיבוי, למרות שישנן בשי"ס כמה סוגיות שעוסקות במצבי דחק שונים ביחס לשתי מלאכות אלה, מוכיחה שלא התירו חכמים 'כלאחר יד' במלאכות אלה גם במקום הפסד [פרט ליולדת שמצאנו שמביאים לה שמן בשינוי (שבת קכח, ב), אך שם מותר היה להביא לה גם כדרכה משום פיקוח נפש, ומחמירים להביא בשינוי רק אם אין בכך שום חשש סכנה].

22. עי' בדבריו בשו"ת בח"ז סי' כ' שהשיב לחולקים עליו בהגדרת הוצאה זו כאינה צריכה לגופה.

מקום למדנו חידוש עקרוני מדבריו, שניתן להתיר 'תלתא דרבנן' לצורך מצווה. המהר"ש אינו מציין מקור לחידוש זה, אלא משתמש בגדר זה כדי להוציא את המקרה הנדון מכלל המקרים שכבר מצאנו שאסרו חכמים בפירוש.

בכל אופן, מעיון בדבריו נראה שלא על עיקרון זה מצד עצמו הוא מבסס את הפסק שלו. רוב הדיון בדבריו הוא בשאלה מתי התירו חכמים שבות או שבות דשבות בידיים ע"י ישראל. הוא גם מסתמך על ההיתר של מלאכה כלאחר יד שבא לידי ביטוי בהיתר של רבי מרינוס בדין גונח יונק ובדין צינור שעלו בו עשבים. כאמור, בדברי הפוסקים ביחס לשני היתרים אלה מצאנו מגבלות וסייגים, אשר אינם מאפשרים להפוך אותם לכלל בהלכות שבת.

חשוב לציין שגם מהר"ש ענגיל בסוף דבריו לא התיר אלא לצורך מצווה ומפני שנחשב מצב שאי אפשר לעמוד בו אם לא נתיר באופן מסוים. כפי שכבר ראינו, העיקרון של אומדן הדעת של חכמים ביחס ליכולת של היחיד או הציבור לעמוד באיסור מהווה שיקול מאוד משמעותי בהיתרים של חכמים לאיסורי דרבנן, וכך אנו רואים גם ביחס להיתר זה של 'תלתא דרבנן'.

ח. סיכום

בדברינו ניסינו לברר היתרים במצבי צורך בשני אופנים:

א. עשיית מלאכה ע"י גוי.

ב. היתר איסור דרבנן ע"י ישראל.

מן המקורות שהבאנו נראה שמדרג ההיתרים משתנה בין שלושה צרכים שונים:

א. צרכי חולה. ב. צורך מצוה. ג. מקום הפסד.

היתר אמירה לנכרי לצורך חולה שאין בו סכנה, וכל שכן בפגיעה שיש בה סכנת אבר, הינו ההיתר הפשוט ביותר, והתירו לעשות באמצעותו אפילו מלאכה דאורייתא.

בצבא, ובכלל המערכות במדינת ישראל, שרובה יהודים, קיים קושי להגדיר שיטה זו כברירת המחדל לתפעול המערך הרפואי בשבת.²³ מאידך, לא מצאנו היתר

23. אמנם, בשו"ת אורח משפט (סימן סד) כתב הראי"ה קוק בעניין בעיית החליבה בשבת שהתעוררה בזמנו ביישוב המתחדש בארץ ישראל: 'ואין שום דרך כי אם לחלוב בשבת ע"י נכרי, כמו שעשו אבותינו מעולם, ובכלל אי - אפשר לישב יהודי שלא ימצאו בתוכו ג"כ נכרים אחדים, לפי ההכרח של איזה דברים המותרים להעשות בשבת ויום טוב דוקא ע"י נכרים, וחוקי תורה הם בודאי יותר חזקים באין ערוך מכל מנהגי בדאות שבדאו להם אנשים, והם חיינו ואורך ימינו ויסוד תחייתנו על אדמת הקודש'.

יש להעיר כי בזמנינו נמצא פיתרון גם לבעייה זו באמצעות מכונות חליבה אוטומטית, שאינן מופעלות אלא בגרמא (ראה בירור עניין מכונת החליבה ע"י הרב ישראל ב'עמוד הימיני' סימן כה, שהביא גם את דברי החזו"א בעניין), ואם כי עדיין קיימות סוגיות שהן בלתי פתורות ללא גורם אנושי מלא כגון התחום הרפואי שבו אנו עוסקים, וכן ענייני ביטחון הרכוש והסדר

לחילול שבת באיסור דאורייתא אלא בספק פיקוח נפש, ובכל מקרה של צער וחשש נזק, גדול ככל שיהיה, לא הותרו בשבת ע"י ישראל אלא איסורי דרבנן. לצורך כך נדרש פיתוח של אמצעים רפואיים וטכניים שהשימוש בהם אינו כרוך אלא באיסורי דרבנן, כגון עט שבת ומכשירי 'גרמא' למיניהם, אשר השימוש בהם יהיה מותר בשינוי לכל צורך שאינו סובל דיחוי. אמנם, במקום שבו ישנה סכנה לנזק בלתי הפיך לחולה שניתן להגדירו כסכנת אבר, רשאי הגורם הנדרש לתת מענה רפואי להתנהל כדרכו בכל מה שכרוך באיסורי דרבנן בלבד.²⁴

בנוסף, במקום בזיון כתבי הקודש ישנה הסכמה להתיר אמירה לנוכרי גם באיסור דאורייתא. על אף שישנם בגמרא דעות המרחיבות היתר זה גם לעשיית פעולות ע"י ישראל, האיסור דרבנן היחיד שהותר למעשה ככלל משום בזיון כתבי הקודש הינו איסור אמירה לנוכרי.

באשר למקום צורך שאינו של חולה או כתבי הקודש, המקור המבוסס ביותר מתיר איסורי דרבנן בלבד ע"י גוי, ומתבסס על שיטת הרמב"ם ב'שבות דשבות'. הרמב"ם נתן דוגמאות של צורך מצווה ושל מקום צער, שכנראה נחשב 'מקצת חולי', אך לא הדגים והסביר מהו 'צורך הרבה', והצגנו צדדים שונים ביחס לצורך שמבוסס על הפסד ממוני.

ראינו שיש מתירים אמירה לנוכרי גם באיסור דאורייתא על בסיס שיטת בעל העיטור. היתר זה הוגבל ע"י הרמ"א ל'צורך גדול'. מדברי המשני"ב שם (ס"ק כה) בשם החי אדם (כלל סב סעיף יא) נראה שמגדיר את המושג 'צורך גדול' שבדברי הרמ"א, כצורך 'מצווה דרבים'. יתכן שניתן להשוות צורך זה ל'ביזיון כתבי הקודש' שהוזכר לעיל. אולם, לא התירו אמירה לנוכרי לצורך קריאה בתורה, אף שהיא 'מצווה דרבים', ולכן נראה אולי להסביר שהתירו אמירה לנוכרי על מנת להפריש רבים מאיסור, אך לא התירו לצורך מצוות עשה של רבים.

מאידך, קיים היתר מוסכם לצורך כתיבת שטר על בית בארץ ישראל. אולם, גם הוא אינו יכול להוות מקור לכל מצווה דרבים, כפי שהסביר הריב"ש, כיון שזו

הציבורי, נראה קשה לקבל היום את הטענה שרפואת השגרה ושמירת הרכוש בשבת תצטרך להתבסס על גויים [נראה דברי הרב ישראלי בעמוד הימיני סימן יז בעניין הבטחון הפנימי במדינה בשבת (מתייחס בדבריו לדברי הרב הרצוג בקובץ התורה והמדינה ה-1 עמ' כ"ה ואילך), שביסס ההיתרים בנושא זה על גדר 'נמצאת מכשילן לעתיד לבוא', וטען שבשימוש בגוי בעניינים ציבוריים וכלליים קיים חשש זה (והוסיף טיעון נוסף שכל עניין ציבורי יש בו גדר של פיקוח נפש, כשם שהתירו סילוק נזקים מרה"ר בשבת, שלדעתו, יסודו בהיתר מלחמת רשות בשבת)].

²⁴ יש להעיר כי סיכום זה בא לתת מענה לשאלת הרופא או המפקד המתמודד עם מצבי צורך ודחק ברמת ההתנהלות האישית, ואינו מתייחס לשיקולים הלכתיים נוספים של התנהלות מערכת ציבורית בשבת, אשר כפי שצינו בהערה הקודמת בשם הרב ישראלי, בתנאים מסויימים ניתן להגדירה כ'היזקא דרבים' וכדו' שלמדנו במסכת שבת דף מ"ב עמוד א, שלדעת חלק מן הראשונים מתיר אפילו מלאכה דאו', ולדעת אחרים בכל אופן הרחיבו לגבי את היתרי איסורי דרבנן בשבת.

מצווה ייחודית שיש לה משקל לאומי לדורות. יש להעיר כי יתכן שיש מקום להחיל היתר זה גם על פעולות צבאיות ואזרחיות מסוימות הנדרשות לצורך **יישוב ארץ ישראל**, כגון העסקת שומרים שאינם יהודים באתרי בנייה ובאיזורים חקלאיים.

מצאנו היתר עשיית מלאכה ע"י גוי ללא אמירה מפורשת במקום הפסד. אולם, יסוד ההיתר הוא "מתוך שאדם בהול על ממונו - אי לא שרית ליה, אתי לעשות איסור בידיים". כלומר, מדובר בצורך כזה שחכמים הבינו שאין ברירה אלא להקל בו, כדי שאנשים לא יכשלו באיסורים חמורים יותר.

היתר עשיית מלאכה דרבנן ע"י ישראל מצאנו רק בדין צינור שעלו בו עשבים. קשה להגדיר את הגבולות לשימוש בהיתר, שכן הרמב"ם השמיט אותו ורוב הראשונים הסבירו שמדובר בהיתר ייחודי הן מבחינת האופן שבו התירו לבצע את הפעולה, והדרישות הנלוות והן מבחינת הצורך שמדובר עליו, שיתכן ששייך להיתרים שנועדו להציל את האדם מלעבור איסורים חמורים יותר. בכל זאת, ראינו שהחיי אדם כן הוציא כלל מדין זה בהסתמך על שיטת הרמב"ן והר"ן, ואדמו"ר הזקן כתב שאפשר לסמוך על שיטה זו במקום הפסד גדול או צורך גדול. אולם, החזו"א הציב מספר סימני שאלה ביחס לגדרי היתר זה הן מצד האופן והן מצד המצב, ולכן נראה שנכון להימנע מלהשתמש בהיתר זה ככלל.

דברי המהר"ש ענגיל שהתיר **'תלתא דרבנן'** הינם דברי יחיד שנאמרו במציאות מיוחדת ובצירוף טעמים נוספים שהוא ראה לנכון להסתמך עליהם, לכן אין בדבריו מקור להתיר ככלל צירוף של שלושה איסורי חכמים.

ונסיים במה שפתחנו: יהי רצון שלא נחמיר יתר על המידה ולא נקל יתר על המידה, ויתקיים על ידינו 'ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם, תהילתו עומדת לעד' (תהלים קיא, י)